

Kelemen Gábor Heller Ágnes évjárata

Heller Ágnesben, Peter Szondiban és Paul Celanban nemcsak az a közös, hogy mindhárman a holokauszt hírneves túlélői, hanem az is, hogy egyaránt szimbolikus nagy vizek hullámsírijába temetkeztek. A nyilasok által a Duna-parthoz egyre közelebb és közelebb állítva, Heller 1944 késő őszén már csak a vízbe lendülés megfelelő időzítésére, a gyilkos lövést egy pillanattal megelőző élet-ugrásra tudott gondolni. A halál szele által megcsapott Heller ekkor került a vén vizek bűvös vonzalmába. Valami azonban közbeszólt, s nem kellett ugrania.¹ Szondival és Celannal ellentétben, Heller nem akart önként elébe menni a halálnak. A saját történelmi idejükben szuperidősnek számítót, 90 és 100 év közti korban meghalt női felmenőitől elsajátította az öregedésre fittyet hányás hozzáállását. Az édesanyám „túl korán, kilencvenhat évesen halt meg”, szögezte le a *Biciklíző majomban*.²

Messziről megismertem Hellert, amikor elagott és töpörödött, noha fiatalosan mozgó alakja a Russell teret átszelve, fürge és határozott léptekkel haladt a University College London keleti épülete irányába. Itt tartotta 2019. június 15-én a Marx & Philosophy Society ezúttal Lukács György munkásságának szentelt évi konferenciáját. Heller Ágnes volt a konferencia díszvendége. Az egyetem egyébként az árral szemben úszó értelmiségiek fontos találkozási csomópontja. Nagy sikerű záróelőadásán mindössze két magyar ült a hallgatóság soraiban: Lili unokája és jómagam. Az előadás után, majd a fogadáson is a résztvevők kérdések özönével árasztották el Hellert, akit szemmel láthatólag korunk többi emberénél jóval előbbre járó, az izmusoknak hátat fordító, alkotóerejének sokadik kivirágzását élő profetikus személyiségnek tekintettek.

2019. július 19-én délután 4 órára elvonult a vihar, noha a Balaton vize lehült. A szokásos napi másfél órás úszásába kezdő Heller teste ekkor felmondta az engedelmességet. Évről évre új eredeti alkotásokat termő munkásságának tükrében semmi esetre sem mondhatjuk azt, hogy befejezett életművet hagyott hátra. Ahogy az édesanyja, úgy ő is túl fiatalon halt meg.

A napvilágot Hellernél mindössze 15 nappal később, szintén Budapesten meglátó Szondi Péter 1971-ben, 42 éves korában a korabeli közösségi nudizmus kultikus zugát, a berlini Halensee tavat választotta öngyilkossága színhelyéül. Halaszthatatlan késztetést érzett a meghalásra. A pusztulás méltánytalan „megúszása” miatti lelki furdalása, az áldozatokkal való szolidaritása kamaszkora óta gyötörte. A halál elől a Kasztner-vonattal tizennégy éves korában szüleivel együtt megmenekülő Szondi jó négy hónapot töltött a bergen-belseni koncentrációs táborban, mire menedékjogot kapott és elindulhatott Svájcba. A háború után irodalomtudóssá válva, sorsanalitikus apjához, Lipóhoz hasonló horderejű karriert futott be a berlini Freie Egyetem összehasonlító irodalmi tanszékének vezetőjeként. Noha Szondi életműve eredményesen járult hozzá a német filológia náciizmus alatti megaláztatásából való magához téréséhez, a maga számára Szondi, úgy tűnik, nem talált gyógyírt a túlélés szégyenére. Utolsó könyve, a három tanulmányból álló *Celan-Studien*, befejezetlen maradt.³

A halál mód választásában Szondi barátját, a *Halálútja* című költeménnyel 1947-ben a holokauszt legjelentősebb költőjévé érett Celant követte. Az élete utolsó nyolc évében a pszichiátria forgóajtóján be- és kijáró Celan, egy évvel korábban, 1970-ben fojtotta magát a Szajna vízébe. A párizsi Szajnapart valaha, a folyóból kihalászott tetemeket felismerésük érdekében hullaházi közszemlére tételével és az azonosítottak adatait elemző, az öngyilkosságok hátterét kereső első kutatásokkal, közhírű öngyilkossági helyé vált. Celan lírája a holokauszt halottaiért való tanúszkodás, a meggyilkoltakkal való dialógusba lépés kísérlete. A bukovinai Csernovicban a gettóba zárt üldözöttek sorsát 1941-től megsemmisítő, családját megsemmisítését túlélő Celan költészetében ugyan megmutatja a trauma művészetképző tartalékát, ám ez mit sem csökkentette az áldozatok iránti adósságából adódó önmarcanbolásra való késztetését. Az embertelen kényszermunka gyötrelmes hónapjai után szülővárosából elmenekülő, a családját, az otthonát, a kultúráját és a vagyonát elvesztő Celannak német anyanyelvén kívül semmilyen piacképes értéke nem maradt. Anyanyelve pedig, mint kiderült, azonos volt szülei és zsidó hittársai gyilkosainak anyanyelvével. Amikor egy francia nyelven író zsidó költő szintén zsidó özvegye alkotói eredetiségét kétségbe vonva, plagizálással vádolta meg, Celan immár a zsidóság által is üldözöttnek érezte magát. Tisztelői hiába tisztázták a vádak alól, paranoid téveszméi megmaradtak és veszélyes tettekre (például felesége és gyermeke elleni emberölési kísérletre) sarkallták.

Plagizálással rágalmozásának ügye éppen akkor kapott nyilvánosságot, amikor Európában erőre kaptak a holokauszttagadók. Az örületnek korábban csak a lágerre korlátozódó esztétikája, a „napkelte korom teje este iszunk” állapota immár Celan teljes világát áthatotta. Celan ettől fogva élete végéig elsősorban az örület kozmikus magányának bérlője maradt.⁴

Celannak nem sikerült tartósan a személyesen átélt történelmi balsors tapasztalatát pozitív poszttraumás fejlődésbe fordítania. Ezt a holokausztot átélt jeles írók közül elsősorban Heller legjelentősebb magyar kortársa, a nála fél évvel fiatalabb Kertész Imre tudta megvalósítani. Heller és Kertész 1944-ben Budapesten ugyanabban a sorban menteltek, akkor még nem tudva, hogy Auschwitz felé. Heller kiszaladt a sorból, felugrott egy villamosra és elkerülte a deportálást. Kertész továbbment, túlélte Auschwitzot, és visszatért, majd egész hátralévő életében – Heller szerint a túlélését vezekelve – újra és újra nekilátott az elmondhatatlan elbeszéléséhez és a megírhatatlan szavakba öntéséhez. Heller időálló reményt merített a holokauszt „kivételezett referenciapontját” érzékelhető képpé és szöveggé formáló Kertész művészetéből.⁵

Anne Frank pontosan egy hónappal volt fiatalabb Hellernél. Őt – Szondival ellentétben – nem Kasztner-vonat vitte élete utolsó állomására, Bergen-Belsenbe. Családjából egyedül az apja, Otto élte meg a felszabadulást. Otto adta ki lánya naplóját 1947-ben, amely azután a világ egyik legolvasottabb könyvévé vált. Heller a könyv elolvasása után úgy tekintett Anne-re mint a saját holokausztban odaveszett barátnőit, barátait és rokonait egyikére. Az Anne Frank születése kilencvenéves évfordulóján Frankfurtban tartott ünnepségen Heller volt a fő szónok, aki ekkor már túl volt a kilencvenen.⁶

Heller olvasótábora, ahogy ez a róla írt szép számú nekrológ némelyikéből is kitűnik, növekvő kíváncsisággal és gyengéd aggudalommal figyelte, vajon meddig lesz képes megőrizni azt az előadói és írói színvonalat, amelyre már a húszas éve elején eljutott, s amit a kilencvenedik életévébe lépve is tartani tudott. „Amikor a legutóbbi években már csaknem lemondtam róla (»hanyaglik«, gondoltam közhelyesen), belelapoztam a gólyáknak írott népszerű filozófiatörténetébe a könyvesboltban, s azon kaptam magam, hogy órák óta olvasom – ismerte el Tamás Gáspár Miklós hozzátéve, hogy –, Heller kifogott mindenkin és a sorson, nem várta meg a hanyatlást és a késő agykort, meghalt ez a makkegészséges, kilencvenéves fruska, kicselezve a hosszú szenvedést.”⁷ A „sorsot kicselező” Heller Frankfurt-

ban ezúttal is erős és szenvedélyes előadását azzal kezdte, hogy Anne osztozott az európai zsidók sorában, ő viszont történetesen elkerülte. Ettől fogva egész életét nemcsak szerencsés véletlenek sorozatának tekintette, hanem igyekezett az esetlegességet gondolkodása, sőt jelleme részévé tenni. Ahogy a nyolcvanas évei második felében írt filozófiatörténetében, úgy az ekkor készült, évről évre megjelenő, magával ragadó szövegű olvasónaplóiban is számos eredeti ötlet és meglátás olvasható. Az írónak „nem lehet feladni az írást, írni mindig kell, nem érdekes, hogy jót vagy remeket, vagy rosszat és ócskát, de az írást nem lehet abbahagyni. (Ezt minden íróember tudja.)” – vetette papírra 2015 nyarán.⁸ Egy holokausztot átélő gondolkodó, a bölcsesség szeretője – akinek a hasonló társadalmi és történelmi katasztrófák megelőzése érdekében a holokauszt emlékezetben tartása a feladata – nem térhet vissza az ógörög filozófusok képzelőerő nélküli spekulálásának gyakorlatához, de nem lehet csupán bölcsesség nélküli képzelőerővel megáldott művész sem. Különösen nem abban a világban, melyben – ahogy ezt Heller felismerte – szinte kihalt a bűnösség egzisztenciális fogalma.

Heller eme utolsó frankfurti előadásának idő- és korszerűségét hadd illusztráljam két példával. Az okos és bátor zsidó lány, Anne, aki nem élvezhette a serdülő lányok életét, szellemileg egy év leforgása alatt felnőtt nővé érett. 1943 novemberi naplójegyzésében azt írta – jegyzi meg Heller –, nem tudja elképzelni, hogy a háború után a többi ember módján lesz majd képes élni. Amit Anne, a tizenégy éves bölcs kamasz már ekkor tudott, arra mások többnyire csak az önáltalás hosszú időszakai után ébredtek rá. A „mit jelent Auschwitz után zsidónak lenni?” kérdése eleve implikálja azt, hogy erre nem lehet választ adni a történelmi trauma figyelembevétel nélkül. Sőt, pár éven belül, Izrael állam megalakulásával, az is világossá vált, hogy e tény, mint az orientáció újabb pólusa, szintén nem mellőzhető a zsidó identitás meghatározásában. Anne képes volt annak ellenére filozofálni, mély és átfogó filozofikus dilemmát felvetni, hogy egyáltalán nem részesült speciális filozófiai képzésben. Heller előadása nyomán a hallgatóság ráeszmélhetett arra, hogy filozófiai gyakorlat filozófusok nélkül is lehetséges. Szókratész dialogikus módszere a filozófia diplomás mesterei nélkül is fennmarad. Habár a nagy filozófus korunkban hiánycikk, ebből sem a filozófia halála, sem az akadémiai filozófia megújulásának lehetetlensége nem következik.

A kiemelkedő gondolkodók nagy tévedései gyakran ugyanúgy hasznavehetők, mint magvas felismeréseik. Heller megannyi téren elismeréssel adózott

annak a Hannah Arendtnek, akinek utódjává vált a New York-i New School for Social Researchen. Így például helyeselte az osztálytársadalom tömegtársadalommá alakulásának arendti gondolatát. Ugyanakkor kétségbe vonta Arendt válaszát arra az egyébként helyes kérdésfeltevésre, hogy miképpen vihetők bele a modern emberek elvszerűen és szenvedélyesen igenelt tömeggyilkosságokba. Az 1961-es izraeli Eichmann-perről tudósító Arendt erre a kérdésre, egykori mesterére, Heideggerre támaszkodva, a gonosz banalitásának koncepciójában adott magyarázatot. A közép- és kelet-európai zsidóság II. világháború alatti megsemmisítésében vezető szerepet játszó Adolf Eichmann Arendt szerint nem volt sem perverz, sem szadista, hanem ijesztően normális technikusa, vasúti logisztikai tervezője a hatalmi gépezet halálgyárának. A gonosz triviális, kisszerű – érvelt Arendt, olyan, mint a baktériumok által keltett járványok, amelyek egész nemzeteket pusztíthatnak el, de ettől még nem demonok, csupán baktériumok. Arendt nem a szenvedést banalizálja, hanem az elkövetőt, akinek a borzalmakkal kapcsolatban, melyeknek véghezvitelében szerepet játszott, egyáltalán nincs bűntudata.⁹ Heller már sokszor és sok helyen igyekezett cáfolni Arendtnek a gonosz gondolatlanságára, a gonosz tettet az elkövetőjétől izolálására épülő okfejtését, s helyreállítani a radikális, ördögien gonosz, Arendt által tagadott fogalmát. Veszélyesnek tartotta a radikális gonosz tagadására és csupán a banális gonosz felismerésére irányuló gondolkodásmódot, s a hatástalanításán fáradozott. Nem véletlen, hogy frankfurti előadásában is hosszasan – méghozzá friss szempontokkal és érvekkel – elmélyülten visszatért erre a kérdésre.

A holokauszt idején mindannyian megtanultak különbséget tenni szokványos rossz és gonosz között, tisztázta a kilencvenéves Heller az Anne Frank emlékének szentelt előadásán. Ehhez hozzátehetjük, hogy Arendt, aki 1941-től már New Yorkban élt, s csak híradásokból ismerte, de nem a saját bőrén tapasztalta a radikálisan rosszat, úgy tűnik, nem volt képes magába olvasztani és belsővé tenni a különbséget. Heller rámutatott arra, hogy a két nagy nyugati – a zsidó és a keresztény – kultúrában egyaránt tabu a gyermekgyilkosság. Aki ezt a határt átlépi, az a kultúra alapértéke ellen vét, s azáltal a gonosz mintaképévé válik. A gyermekgyilkosságok elrendelői a leggonoszabb diktátorok, és gonoszok mindazok, akik önként vesznek részt benne. Heller ugyan nem hivatkozott rá, de hozzáállása erősen egyezik a gyermeknemzést és felnevelést az emberi világ egzisztenciális feladatának tekintő Martin Buberével. Buber, a dialógusfilozófia Szók-

ratész utáni legnagyobb alakja szerint a gyermekgyilkosság az emberi lét rendjének egyik legsúlyosabb megsértése.¹⁰ Noha a náciizmus és a sztálinizmus egyaránt a tömeggyilkosok társadalma volt, s morális szempontból egyformán gonoszak, ontológiai természetét illetően az egy nép összes gyermekének kiirtását központi célként megjelölő náciizmus volt a gonoszság legradikásabb formája. Heller a felszabadító oroszok által megkínzott, a nők megbecstelenítéséhez zongorakíséret adására kényszerített¹¹ Lakatos István önéletrajzát idézve mutatja be a különbséget: a városba érkező oroszok „minden ok nélkül túszoikat szedtek, és agyonlőtték őket. A túsúk közt állt egy anya, gyermekkel a karján. A parancsnok kiadta a lövésre a parancsot. Egy pillanatra megállt. Rámutatott a gyerekekre: »Ezt ne!« A gyereket kivették az anya karjából, elvitték, s azután lőtték le őket.”¹²

A holokauszt átélői nemcsak az emberi lét rendjének megsértésének abszolút gonoszágát – függetlenül attól, hogy ki tudják-e mondani, el tudják-e viselni az emlékezés újraszzenvedését – érzik a zsigerekben, hanem az adósságot is azok iránt, akik nem menekülhettek meg. Az a törekvésük, hogy megakadályozzák a hasonló gonoszságok újra bekövetkezését, végső soron az utódok javát szolgálja. A generációk közti szolidaritás erősítésének készítése, ha nem is ugyanakkora intenzitással, közvetlenséggel és mélyrehatóan, de feltehetően megvan azokban a sorstársakban is, akik szerencsés geopolitikai helyzetüknek és/vagy jól időzített kivándorlásuknak köszönhetően csak elvont etikai szinten szembesültek a borzalmakkal.

Heller legnevesebb zsidó származású Európán kívüli nemzedéktársainak zöme a New York-i értelmiség köréhez tartozik. Noha az értelmiségi lét, főként szakértelmiségi formájában, vonzó státuszt jelentett a Kádár-rendszer alatt, valódi kritikai értelmiségi közegben Heller csak New York-i időszakában élt. Ez az értelmiség megőrizte a hagyományosan európai, az öreg kontinensről importált, a haladásban, az értelemben és a tudományban hívó, a szociális eszmények (szabadság, emberi jogok, társadalmi igazságosság és tolerancia) köré szerveződő, a tradíciókhoz csökönyösen ragaszkodó egyházakat és tekintélyelvű államot bíráló, kritikai gondolkodást őrző sajátosságait.

Közülük a homofóbia fogalmát az 1960-as évek második felében bevezető és tartalmát kidolgozó George Weinberg állt Hellerhez korban a legközelebb. A Hellernél mindössze öt nappal fiatalabb Weinberg kutatásai során arra jött rá, hogy a homoszexualitással és lesbikussággal szemben erősen előítéletes személyek zömében lelkileg beteg, ir-

racionális gondolkodásra hajlamos emberek. A homoszexuálisok jelentős része viszont – dacára a velük szembeni diszkriminációval – egészséges.¹³ Ezek az eredmények hipotézisgenerálók voltak az előítéletesség más formái, így az antiszemitizmus kutatása számára is. A Hellernél kevesebb mint három hónappal idősebb Chaim Potok 1967-ben megjelent, *A kiválasztott* című világhírűvé vált regénye a vallásos hászid amerikai zsidóság két nemzedékének kiválasztottsággal való küzdelmét ábrázolja.¹⁴ E több tekintetben egyetemessé szélesedő küzdelemről olvasva, bármely néphez vagy valláshoz tartozó olvasó ráismerhet és újraélheti saját elhivatottságra kijelöltséggel való viaskodását és lojalitáskonfliktusát. A Hellernél 19 nappal idősebb George Steiner az összehasonlító irodalom nevezetes tudósa. Steiner, Heller mestere, Lukács György irodalomkritikai munkásságát tekintette saját kutatásai ősforrásának.¹⁵ Az évjárataba tartozó, Hellernél fél évvel fiatalabb költő, John Hollander¹⁶ a szegény témakörének vizsgálatában talált Hellerrel közös tárgyat.¹⁷ A szegénytől és a vele társuló egyéb negatív érzésektől szenvedő személy segítségére szorul. A szekularizált ember számára a vallás nem nyújt támaszt és nem ad eligazítást a lét megsérült rendjének helyreállíthatósága kérdésében. A hiányt, ahogy ezt Heller ismételtelen hangsúlyozta, az erkölcsöt pszichologizáló, a bűnt lelki zavarrá változtató segítő foglalkozások sem pótolják. Mindamellett maga is visszatérően foglalkozott a filozófia terápiás vetületének kérdésével. Szintén a terápia kérdésköre érdekelte Heller két, nála hét-hét hónappal fiatalabb világhírű pszichiáter nemzedéktársát, David Rosenhant és Eric Kandelt. Az előbbi szellemes kísérlete – melyre ma már egyetlen kutatásaitikai bizottság sem adna engedélyt – a pszichiátriai diagnosztika érvényessége problematikusságára vetett fényt.¹⁸ Az utóbbi pedig a rövid és hosszú távú emlékezet agybiológiai alapjainak feltárásában ért el elismert eredményeket.¹⁹ A biológiai kutatáshoz jóval megbízhatóbb módszerek állnak rendelkezésre, mint az önéletrajzi és kulturális emlékezet vizsgálatához, amely egyébiránt halála előtt öt évvel került Heller érdeklődésének fókuszába.

A holokausztról az Atlanti-óceán másik partján csak utólag tudomást szerző nevezetes zsidó nemzedéktársakat mintha sokkal kevésbé gyötörte volna a túlélők büntudata. Az ő reflexióik sem érdektelenek, noha alapvetően másnak tűnnek, mint a üldöztetést túlélők reflektív tapasztalati tudása. A Hellerral ugyanazon évben született nem zsidó nők közül a brit színésznő, Audrey Hepburn a legismertebb. Hepburn élete egyik legmegrázóbb élményeként emlékezett vissza a holland zsidók de-

portálására, melynek tehetetlen tanúja volt.²⁰ Heller a frankfurti emlékülésen megjegyezte, hogy irigyelte Anne hazáját, ahol sok holland keresztény kész volt segíteni a zsidókat.²¹

A nem zsidó nemzedéktársak közt a világ színes bőrű lakosságának – Nelson Mandela mellett – legemblemikusabb személye, a polgárjogi harcos Martin Luther King az első számú csillag. Az erőszakmentes polgári engedetlenségre felhívó King életének erőszak, merénylet vetett végét.²² Számára ez volt a jó halál egyik lehetséges változata. Az ifjúság megrontásával vádolt Szókratész nem menekült el a halálos ítélet elől, ám nem is bízta másra véghezvitelét. Életünk és halálunk egyaránt összhangban állhat a filozófiánkkal, mutatta meg Szókratész. Aki igazán filozófus, annak célja filozófusként élni és halni minden körülményben. Az emberek idegenként születnek, s az idős személy ismét idegenné válhat addigi világában,²³ figyelmeztetett Heller, aki lehetett volna az utolsó élő mohikán évjáratának nagy alakjai közt. Neki írni muszáj volt, idegenként meghalni viszont nem.

JEGYZETEK

¹ Heller Ágnes – Kőbányai János: *Bicikliző majom*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2004. 52.

² Uo. 9.

³ Susanne Zepp: *Textual Understanding and Historical Experience: On Peter Szondi*. Fink Wilhelm, Paderborn, 2015.

⁴ Uo. 89–104.

⁵ Heller Ágnes: A tehetség olyasmi, amit nem lehet megmagyarázni. *Magyar Narancs*, 2016. április 7. <https://magyarnarancs.hu/nekrolog/kerteszmre-halalara-98873#> (Letöltve: 2019. augusztus 13.)

⁶ Heller Ágnes: Aki a múltat jelenévé változtatta – Anne Frank 90. születésnapjára. *Élet és Irodalom*, 2019. LXIII (32). 2019. augusztus 9.

⁷ Tamás Gáspár Miklós: Heller Ágnes meghalt. *HVG.hu*, 2019. július. 20. https://hvg.hu/kultura/20190720_TGM_Heller_Agnes_meghalt (Letöltve: 2019. augusztus 13.)

⁸ Heller Ágnes: *Olvasónapló 2015–2016*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2016. 42.

⁹ Heller Ágnes: Elmékedések Arendtről, a gonosztevőről és a gonoszlóról. *Ex Symposion* 1999. 26–27. sz. 18–23.

¹⁰ Martin Buber: *The Knowledge of Man. A Philosophy of the Interhuman*. Harper and Row, New York, 1966.

¹¹ Berta Bulcsú: Beszélgetés Lakatos Istvánnal. *Rakéta*, 1990 (18). 3–9.

¹² Heller–Kőbányai 2004. 134.

¹³ George Weinberg: *Society and the Healthy Homosexual*. St. Martin's Griffin, New York, 2010.

¹⁴ Chaim Potok: *A kiválasztott*. Ulpius-ház, Budapest, 2001.

¹⁵ George Steiner: George Lukacs and His Devil's Pact. *The Kenyon Review*, 1960 (22/1). 1–18.

¹⁶ John Hollander: Honor Dishonorable: Shameful Shame. *Social Research*, 2003 (72/4). 1061–1074.

¹⁷ Heller Ágnes: Five Approaches to the Phenomenon of Shame. *Social Research*, 2003 (72/4). 1015–1030.

¹⁸ David Rosenhan: On being sane in insane places. *Science*, 1973 (179/4070). 250–258.

¹⁹ Eric Kandel: *In Search of Memory: The Emergence of a New Science of Mind*. W. W. Norton & Company, New York, 2007.

²⁰ Ian Woodward: *Audrey Hepburn: Fair Lady on the Screen*. Ebury Publishing, London, 2012.

²¹ Heller 2019.

²² Clayborne Carson – Kris Shepard: *Martin Luther King: A Call to Conscience: The Landmark Speeches of Dr. Martin Luther King, Jr.* Grand Central Publishing, New York, 2002.

²³ Heller Ágnes: *Az idegen*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1997. 67.

